

УДК 37.062

DOI 10.32755/sjeducation.2020.01.085

Паламарчук В. М.,

курсант 4-го курсу,

Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна;

Педорич А. В.,

кандидат педагогічних наук, доцент,

доцент кафедри педагогіки та гуманітарних дисциплін,

Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна;

ORCID: 0000-0002-3429-3361

НАСИЛЬСТВО В СІМ'Ї ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

У статті акцентовано, що домашнє насильство – це тривалий процес, специфічної системи взаємин між насильником і жертвою насилля, коли насильник і жертва члени однієї сім'ї, одного колективу. Розкрито форми насилля в сім'ї, а саме: фізичне, сексуальне, психічне насильство, нехтування основними потребами дитини (моральна жорстокість).

Встановлено, що сімейне насильство не є прикритим епізодом – це дії, які раз у раз повторюються, не мають чітких границь у видах насильства, а переходить з одного виду в інший, і має комплексний характер. Призводить до поглиблення соціально-психологічної та моральної роз'єднаності в родині, ворожості членів сім'ї, жорстокості з оточенням та у суспільстві в цілому і є важливою сучасною проблемою.

Ключові слова: насильство, види насильства, класифікація насильства, сім'я, примус.

Постановка проблеми. Сім'я відіграє визначальну роль у становленні людини, задовольняючи низку соціальних потреб особистості, серед яких прагнення моральної підтримки, безпеки, захищеності від зазіхань, емоційного комфорту, визнання та прийняття з боку значущих людей. Насильство є чинником соціального ризику, що призводить до поглиблення соціально-психологічної та моральної роз'єднаності, взаємної недовіри й ворожості щодо інших членів родини, брутальності й жорстокості в спілкуванні з оточенням. На жаль, немає достовірної статистики про реальні вияви насильства в сім'ї, оскільки насильство в родині – найприхованіша його форма.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з проблематики насильства в сім'ї засвідчує, що у працях сучасних дослідників досліджується питання насильства в сім'ї, зокрема: теоретичні

засади проблеми насильства над дітьми розглядають І. Зверева, Н. Максимова, К. Мілютіна; природу та наслідки сімейного насильства розкривають Т. Сафонова та Е. Цимбал; пошук соціально-педагогічних умов, причин і факторів виникнення, виявлення та подолання сімейного насильства над дітьми досліджують такі вчені, як Т. Гончарова, О. Коломієць, О. Кочемировська та ін.; правові, соціальні, психологічні та медичні аспекти запобігання насильства в сім'ї представлені в роботах В. Бондаровської, О. Кочемировської, Г. Лактіонової, Ю. Онишко, Р. Хаар, Г. Христова та ін. Розробляють методичні рекомендації та корекційні програми для працівників соціальної сфери, використовуючи вітчизняний і світовий досвід, С. Буров, І. Дубиніна, В. Міленко, С. Мосієнко, Ю. Онишко, Л. Смилова, М. Ясиновська та ін.

Профілактика насилля, недопущення насильства у суспільстві, в майбутній професійній діяльності випускника Академії Державної пенітенціарної служби входить до переліку майбутніх професійних завдань. Таким чином, актуальність професійного становлення курсанта чи студента Академії Державної пенітенціарної служби зумовили вибір теми нашого дослідження, а саме «Насильство в сім'ї як соціально-педагогічна проблема».

Формування цілей статті полягає в аналізі явища насильства в сім'ї як соціально-педагогічної проблеми.

Виклад основного матеріалу. У визначенні поняття насильства існують два підходи, один з яких можна назвати абсолютистським, інший – прагматичним [3, с. 60]. Відповідно до першого, за визначенням учених К. Вільсона, А. Мічерліх поняття насильства несе чітко виражене негативне оцінне навантаження. Воно вживається в дуже широкому значенні, що включає вусі форми фізичного, психологічного, економічного тиску і відповідних їм душевних якостей, як неправда, ненависть, лицемірство і т. ін. Насильство, по суті, ототожнюється зі злом.

Прагматичний підхід за З.Фрейдом орієнтується на ціннісно-нейтральне й об'єктивне визначення насильства та ототожнює його з фізичним і економічним збитком. Насильством вважається те, що є очевидним – убивство. Така інтерпретація дозволяє порушувати питання про виправданість насильства, можливості

його використання у визначених ситуаціях, але при цьому відсутній критерій для його використання [3, с. 78].

Можна в найпростішому вигляді змодельовати таку структуру акту насильства: 1) суб'єкт, який здійснює насильство; 2) об'єкт, на який спрямоване насильство; 3) конфліктне джерело як предмет, що належить об'єкту насильства, на який спрямований суб'єкт насильства; 4) ситуація, яка відображає об'єктивні та суб'єктивні умови насильства; 5) безпосередній акт насильства; 6) продукти і наслідки насильства [9].

Визначається кілька класифікацій насильства: залежно від стратегії кривдника насильство може бути явним чи прихованим; від часу впливу – трапилось колись чи сьогодні; від тривалості дії – може бути одиничним або систематичним; за місцем події й оточення, в сім'ї – з боку родичів, у школі – з боку педагогів або дітей, на вулиці – з боку дітей або дорослих [2, с. 115].

У підсвідомості людини поняття сім'ї асоціюється з тією територією, на якій відчуваєш себе комфортно і спокійно. Де панує любов і злагода, де можна сховатися від неприємностей, які оточують нас у суспільстві. Але це тільки в ідеальному випадку. Насправді кожна сім'я це загадка, де є щось приховане, а в гіршому випадку явні трагедії, де панує жорстокість, ненависть і насильство.

В Україні проблема насильства над дитиною в сім'ї тривалий час не була предметом спеціальних досліджень соціологів, психологів та соціальних працівників. Нею займалися, в основному, криміналісти під час вивчення злочинів, які здійснювалися в сімейно-побутовій сфері. На сьогодні однією з гострих проблем, які постають перед сучасним українським суспільством, це вияви насильства в сім'ї. Так практика останніх років доводить концептуальне осмислення цього питання на державному рівні. Свідченням цього є і прийняття законодавчої бази, і створення кризових центрів роботи з тими, хто потерпає від насильства в родині [12].

Відомий польський спеціаліст із запобігання домашнього насилля Л. Аларкон дає таке визначення поняттю насилля – це дії, які чиняться однією (або декількома) особами й характеризуються такими ознаками:

– здійснюються свідомо, спрямовані на досягнення певної мети;

– завдають шкоду (фізичну, моральну, матеріальну тощо) іншій особі;

– порушують права й свободи людини;

– той, хто здійснює насилля, має значні переваги (фізичні, психологічні, адміністративні тощо), це унеможливорює ефективний захист жертви від насилля [8, с. 32].

Часто насилля – не окремих акт, а тривалий процес, за якого встановлюється специфічна система взаємин між насильником і жертвою насилля. Як правило, так трапляється, коли насильник і жертва члени однієї сім'ї, одного колективу (формального чи неформального).

Домашнє насилля – це певні свідомі дії одного члена сім'ї стосовно іншого, якщо ці дії порушують конституційні права й свободи члена сім'ї як громадянина та завдають шкоду його фізичному, психічному або моральному здоров'ю, а також розвитку дитини [10, с. 14].

Розрізняють чотири основні форми жорстокого поводження з дітьми: фізичне, сексуальне, психічне насильство, нехтування основними потребами дитини (моральна жорстокість).

1. Фізичне насильство – це навмисне нанесення фізичної шкоди дитині батьками або особами, що їх заміщають, яке може призвести до смерті дитини, а також серйозним (що потребують медичної допомоги) порушенням здоров'я (фізичного та/або психічного), або до відставання в розвитку [7, с. 23-24].

2. Сексуальне насильство – залучення дитини з її згоди або без неї в сексуальні дії з дорослими для отримання останніми задоволення, або вигоди. Згода дитини на сексуальний контакт не дає підстав вважати його ненасильницьким, оскільки дитина не володіє свободою волі і не може передбачити всі негативні для себе наслідки [7, с. 24-25].

3. Психічне (емоційне) насильство – періодичний, тривалий чи постійний психічний вплив на дитину, гальмує розвиток особистості і призводить до формування патологічних рис характеру.

Форми психологічного насильства: відкрите неприйняття і постійна критика дитини; погрози дитині, які виявляються в

словесній формі; зауваження, висловлені в образливій формі; навмисна фізична або соціальна ізоляція дитини; пред'явлення завищених до дитини вимог; брехня і невиконання обіцянок з боку дорослих, порушення довіри дитини; грубий психічний вплив, що викликає в дитини психічну травму [7, с. 25-26].

4. Нехтування потребами дитини – відсутність з боку батьків або осіб, які їх замінюють, елементарної турботи про дитину, в результаті чого порушується її емоційний стан і з'являється загроза її здоров'ю або розвитку.

До нехтування елементарними потребами дитини належать: відсутність адекватного віку і потребам дитини харчування, одягу, житла, освіти, медичної допомоги (включаючи відмову від лікування дитини); відсутність належної уваги і турботи, в результаті чого дитина може стати жертвою насильства, нещасного випадку, залученим до вживання алкоголю, психоактивних речовин, у вчинення злочинних дій [7, с. 26-27].

В економічному насильстві вбачаємо присвоєння дорослими коштів, що виплачуються на дитину (допомога, пенсія, аліменти). Одноособовий контроль за витратою грошей (залежному члену сім'ї видається лише чітко визначена сума грошей, за яку він має повністю відзвітуватися), умисне позбавлення одним членом родини іншого члена родини житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів, на які постраждалий має передбачене законом право [5].

Найчастіше діти, які зазнають жорстокого поводження, ні з ким не діляться своїми переживаннями. Але дорослий (вихователь, учитель, соціальний педагог, будь-яка людина з оточення дитини) за переліченими ознаками може припустити, що дитина піддається насильству.

На сьогодні не існує єдиної думки про першопричину домашнього насильства. Було висунуто безліч мікро- і макротеорій – від наявності психічних порушень у суб'єкта насильства до впливу соціально-культурних цінностей і соціальної організації [4, с. 108]. Основні суперечки розгорнулися між послідовниками психологічних теорій і тими, хто вірить у соціальну причинність. Психологи виявили, що на збільшення кількості випадків насильства впливають розчарування, агресивність, невміння ке-

рувати інстинктами, алкоголізм і психопатія. Прихильники теорії соціальної причинності сконцентрували свою увагу на культурних нормах, що провокують жорстоке поведіння, на патріархальній соціальній структурі.

Згідно з дослідженнями І. А. Грабської, Ф. К. Думко, Н. О. Зинов'євої та Н. Ф. Михайлової, насильство над дітьми і підлітками обумовлюють певні соціально-культурні умови: 1) відсутність у суспільстві чіткої оцінки фізичних покарань; 2) низька правова грамотність населення; 3) недостатнє розуміння суспільством насильства як соціальної проблеми; 4) відсутність ефективної превентивної політики держави; [2, с. 153]; 5) недосконале законодавство; 6) демонстрація насильства через засоби масової інформації [2, с. 166].

У праці І. Алексєєвої та І. Новосельського виділяються кілька основних підходів до пояснення причин насильства над дітьми:

– *медико-психологічний або психіатричний підхід* розглядає жорстоке поведіння з дитиною, виходячи з особистісних особливостей і сімейної історії батьків. Жоден психіатричний синдром не виявив специфічного зв'язку з дитячим досвідом насильницького поведіння. Фактор ризику розвитку великої кількості різних проблем у дітей може виявитися і на пізній стадії їх соціалізації;

– *соціологічний підхід* включає роль соціально-економічних чинників, що впливають на насильство в сім'ї, а саме бідність, безробіття, незадоволеність собою і життям в цілому тощо;

– *ситуаційний підхід* полягає в особливостях поведінки дитини в мікросередовищі, невідповідність її очікуванням батьків, порушення стосунків у сім'ї тощо [1, с. 24].

Як вважає Т. Шипунова, причини жорстокого поведіння з дітьми в сім'ї слід розглядати в чотирьох контекстах:

1. *Соціокультурний контекст* передбачає аналіз класової структури суспільства та економічного стану окремих класів (умови проживання, робота/безробіття, добробут/ситуація бідності). В цьому випадку слід враховувати специфічні для кожного суспільства установки і ставлення до насильства, взаємини між поколіннями і статтю, ролями батьків і дітей, формальні та неформальні соціальні мережі та ін.

2. *Сімейний контекст* включає в себе аналіз змін структури сім'ї (зниження рівня народжуваності, плюралізм форм шлюбу і сім'ї, збільшення кількості розлучень і розриву стосунків), специфічну структуру взаємин та їх динаміку (велика кількість конфліктних ситуацій між поколіннями, неадекватний розподіл влади, колізії між подружжям, зміна ролей батьків і дітей), фрагментарність сімейних стосунків, а також часті нововведення і зміни соціальної обстановки. В цьому контексті жорстоке поводження з дітьми в сім'ї детермінується стресами батьків, сварки між подружжям, дратівливістю і нервозністю батька і матері.

3. *Індивідуальний контекст* батьків спирається на запропоноване розуміння сили і слабкості, що включає в себе: уявлення батьків про здоровий спосіб життя, специфічний погляд на власний досвід дитинства, рівень самооцінки і самоконтролю, уявлення про виховання і виховні методи, ступінь пристосування до фрустрацій і здатність боротися зі стресами. Під час розгляду індивідуального контексту дітей слід врахувати той факт, що діти – це не тільки об'єкти впливу інших, але й самі є активними особами в управлінні діями власних батьків як агентів інтеракції.

4. *Кризовий контекст* передбачає вивчення дефіциту коштів для встановлення і підтримки безконфліктної ситуації в сім'ї, також навантажень, викликаних соціальними змінами, зниження опірності батьків у кризових ситуаціях, компетентності дорослих людей у вирішенні конфліктів та зміни власних подань про молоде покоління в процесі їх соціалізації [11].

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок цього напрямку. Таким чином, сімейне насильство відрізняється від інших агресивних актів тим, що воно не є прикритим епізодом – це дії, які раз у раз повторюються. Крім того, ці дії відбуваються у стосунках між близькими людьми - батьками й дітьми, іншими родичами і дітьми. З цього випливає поняття насильство в сім'ї - це примусовий контроль одного члена сім'ї над іншим, реальна дія чи загроза фізичної, психологічної, економічної, сексуальної образи - моральної, емоційної, вербальної.

Насильство в сім'ї як взаємодія її членів виражається в трьох основних виявах: 1) поведінка, базована на вчиненні «неявного» насильства, тобто не усвідомлюваного суб'єктом як насильни-

цьке, у формах «педагогічного», «соціалізаційного», «інформаційного» примусу. Такі форми насильства пояснюють конструктивну функцію насильства в сім'ї (для культурної спадкоємності); 2) поведінка, пов'язана з механізмами визнання агресивних дій насильницькими за своєю сутністю; 3) насильство-імітація на рівні внутрішньосімейних відносин, пов'язане з дискримінаційною поведінкою членів сім'ї.

Нині існує така типологія насильства, яка, поряд з означеними, містить такий вид насильства, як медичне. Медичне насильство передбачає недбалість і несвоечасність, виявлені під час видачі лікарських препаратів, навмисна відмова хворому в одержанні необхідних ліків або, навпаки, навмисна передозування чи нав'язування субстанцій, що призводять до звикання і залежності.

Досить важко провести чітку межу між різними формами домашнього насильства. Так, одні дослідники відносять позбавлення сну до психологічного насильства, інші – до фізичного. Таким чином, домашнє насильство є складним феноменом, наслідки якого, зазвичай, охоплюють кілька сфер [12].

Список використаних джерел

1. Алексеева И. А., Новосельский И. Г. Жестокое обращение с ребенком. Причины. Последствия. Помощь. Москва: Генезис, 2005. 256 с.
2. Грабська І. А., Дайєк Е., Шинкаренко О. Д. Дослідження сімейного насильства у крос-культурній перспективі. *Вісник: Соціологія, психологія, педагогіка*. Київ: Київський ун-т ім. Т.Шевченка, 2000. № 8. С. 29–32.
3. Думко Ф. К. До проблеми насильства в сім'ї. *Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського*. Одеса: ПДПУ ім. К.Д.Ушинського, 1999. Вип. 6–7. С. 62–68.
4. Энциклопедия социальной работы: в 3 т. Т 2: пер. с англ. Москва: Центр общечеловеческих ценностей, 1994. 498 с.
5. Журавель Т. В. Соціально-педагогічна робота з профілактики насильства щодо дітей. *Соціальна педагогіка: навч. посіб. / за заг. ред. О. В. Безпалько*. Київ: Академвидав, 2013. С. 197–209.
6. Кочемировська О. Можливості виявлення та попередження насильства в сім'ї: основні поняття: посіб. для соц. прац. Харків: НТМТ. 2008. 44 с.
7. Крылова Т., Струкова М. Работа социального педагога с семьей группы риска. *Социальная педагогика*. 2009. № 4. С. 23–29.

8. Максимова Н. Ю., Мілютіна К. Л. Соціально-психологічний аспект проблем насильства. Київ: Либідь, 2003. 337 с.

9. Оржеховська В. М., Пилипенко О. А. Превентивна педагогіка: навч. посіб. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., 2007. 284 с.

10. Шаргородська С. Насилля в сім'ї: види, наслідки, шляхи подолання. *Соціальний педагог*. 2007. № 2. С. 14-16.

11. Шипунова Т. В. Жестокое обращение с детьми в семье: определение, генезис, перспективы исследований. *Криминология: вчера, сегодня, завтра*. 2002. № 1 (2). С. 90–101.

12. Domestic Violence Perpetrator Programs in Europe, Part I: A survey of Current Practice. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*. 2012. № 10.

Palamarchuk V., Pedorych A.

FAMILY VIOLENCE AS A SOCIAL AND PEDAGOGICAL PROBLEM

The article emphasizes that family violence is a long-term process whereby a specific system of relationships between the abuser and the victim of violence is established when the abuser and the victim are members of one family, one collective (formal or informal).

It is defined that domestic violence as an interaction of its members in three main manifestations is expressed: 1) behavior based on the commission of "implicit" violence, namely not perceived by the subject as violent, in the forms of "pedagogical", "socializational", "informational coercion"; 2) behavior related to mechanisms for recognizing of aggressive move which are violence by nature; 3) imitation of violence at the level of domestic relations related to the discriminatory behavior of family members.

Forms of family violence are disclosed, namely: physical, sexual, mental violence, neglect of the basic needs of the child (moral cruelty).

The article describes the socio-cultural conditions of violence against children and adolescents: 1) lack of a clear assessment of physical punishment in society; 2) low legal literacy of the population; 3) lack of understanding by society of violence as a social problem; 4) lack of effective state preventive policy; 5) imperfect legislation; 6) demonstration of violence through the media.

The article highlights that the causes of child abuse in the family should be considered in four contexts: a) socio-cultural context; b) family context; c) individual context; d) crisis context.

This article presents that domestic violence differs from other acts of aggression in that way, that it is not an embarrassing episode; these are actions that are repeated one at a time, have no clear boundaries in the types of violence, but move from one species to another, and have complex nature.

It leads to deepening of social-psychological and moral separation in families, mutual distrust and hostility of family members of one another, brutality and cruelty

in dealing with the environment and in society in general and is an important problem of society in general.

Key words: *violence, types of violence, classification of violence, family, coercion.*

References

1. Alekseeva, I. A. and Novoselskiy I. G. (2005), *Child abuse: Reasons. Effects. Help*, Genezis, Moscow.
2. Grabska, I. A., Dayek, E. and Shinkarenko, O. D. (2000), „Study of domestic violence in a cross-cultural perspective”, *Herald: Sociology, psychology, pedagogy*, Vol. 8, pp. 29–32.
3. Dumko, F. K. (1999), „To the problem of domestic violence”, *Scientific Bulletin of the South Ukrainian Ushinsky K.D. State Pedagogical University*, Vol. 6–7, pp. 62–68.
4. *Encyclopedia of social work* (1994), Vol. 3, No 2, Center for human values, Moscow.
5. Zhuravel, T. V. (2013), „Socio-pedagogical work on prevention of violence against children”, in Bezpalko, O. V. (Ed), *Social pedagogy*. Akadem. Publ., Kyiv, pp. 197–209.
6. Kochemirovska O. (2008), *Possibilities of detecting and preventing domestic violence: basic concepts*, NTMT. Kharkiv.
7. Krylova, T. and Strukova, M. (2009), „The work of a social educator with families at risk”, *Social pedagogy*, Vol. 4, pp. 23–29.
8. Maksimova, N. Yu. and Milyutina, K. L. (2003), *Socio-psychological aspect of problems of violence*, Libid, Kyiv.
9. Orzhehovska, V. M. and Pilipenko, O. A. (2007), *Preventive pedagogy*, Chabanenko Yu. Publ., Cherkasy.
10. Shargorodska, S. (2007), „Domestic violence: types, consequences, ways to overcome”, *Social pedagogy*, Vol. 2, pp. 14–16.
11. Shipunova, T. V. (2002), „Children abuse in the family: definition, genesis, prospective research”, *Criminology: yesterday, today, tomorrow*, Vol. 1 (2), pp. 90–101.
12. „Domestic Violence Perpetrator Programs in Europe” (2012), Part I: A survey of Current Practice, *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, № 10.